

WOJSKOWY INSTYTUT BADAŃ SOCJOLOGICZNYCH (1990–1999)

MILITARY INSTITUTE FOR SOCIOLOGICAL RESEARCH (1990–1999)

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest ukazanie wkładu Wojskowego Instytutu Badań Socjologicznych (WIBS) – jednostki badawczo-rozwojowej i zarazem jednostki wojskowej funkcjonującej w latach 1990–1999 – w rozwój badań nad wojskiem, bezpieczeństwem i obronnością. Opracowanie powstało na podstawie dokumentów urzędowych, sprawozdań z badań i wspomnień komendanta instytutu i dowódcy tej szczególnej jednostki badawczej, powstałej na początku transformacji ustrojowej w Polsce. Poruszone zostały problemy związane z tworzeniem się i organizacją działalności WIBS, opisane resortowe projekty badawcze, formy współpracy międzynarodowej, udział w międzynarodowych projektach badawczych, kongresach i konferencjach, rozwój naukowy personelu oraz infrastruktury badawczej.

SŁOWA KLUCZOWE

Wojskowy Instytut Badań Socjologicznych, socjologia, wojsko, bezpieczeństwo, obronność

WSTĘP

Artykuł jest poświęcony niewielkiej jednostce badawczej, jaką był Wojskowy Instytut Badań Socjologicznych. Prowadził on działalność naukową w latach 1990–1999, a więc w okresie wielkiego przełomu ustrojowego w Polsce. Byłem współzałożycielem, a także pierwszym i ostatnim komendantem tej instytucji, mającej także status jednostki wojskowej funkcjonującej w resorcie obrony narodowej. Okres działania WIBS to nie tylko historia jego powstania i rozwoju, ale także blisko 10-letni etap życia zawodowego mojego i wielu ludzi współtworzących historię instytutu i jego dorobek naukowo-badawczy. Jak dotychczas ten etap historii rozwoju badań socjologicznych nad wojskiem nie był podejmowany lub był ujmowany fragmentarycznie¹. Propozycję napisania tego wspomnieniowego artykułu złożyło mi obecne kierownictwo Wojskowego Biura Badań Społecznych Wojskowego Centrum Edukacji Obywatelskiej (dr M. Baran-Wojtachnio i dr M. Sińczuch). Okazją ku temu była przypadająca 2020 r. 30 rocznica funkcjonowania instytucji badawczych w Wojsku Polskim. Ich prekursorem w wolnej Polsce był właśnie WIBS. Niniejsze opracowanie w żadnym razie nie wyczerpuje tematu instytucjonalizacji badań społecznych czy socjologicznych nad wojskiem w latach dziewięćdziesiątych XX w., ale może stanowić dogodne wprowadzenie do podjęcia szerszej zakrojonych i pogłębionych badań na ten temat. Analizy związane z tworzeniem socjologicznej placówki badawczej i jej funkcjonowaniem w dobie głębokich zmian społecznych mogą być użyteczne w planowaniu zmian strukturalno-organizacyjnych i mogą służyć poprawie funkcjonowania tego typu instytucji, działającej w niezwykle trudnym do eksploracji i bardzo ważnym dla państwa obszarze badań.

POWSTANIE I ORGANIZACJA DZIAŁALNOŚCI WIBS

Wojskowy Instytut Badań Socjologicznych został utworzony na podstawie rozkazu ministra obrony narodowej nr 109/org. z 21 września 1990 r. i był

¹ A. Kołodziejczyk, *Od socjologii wojska do socjologii bezpieczeństwa narodowego?*, [w:] *Bezpieczeństwo w perspektywie socjologicznej. Materiały, 1 sesja 37 Grupy Roboczej „Socjologiczne problemy bezpieczeństwa narodowego”, XI Ogólnopolski Zjazd Socjologiczny, Rzeszów–Tyczyn, 20–23 września 2000*, WBBS, Warszawa 2001, s. 9–27; A. Baranowska, *Socjologia wojska w Polsce – pytania o przeszłość, teraźniejszość i przyszłość subdyscypliny*, „Roczniki Historii Socjologii” 2016, vol. 6, s. 45–62.

jednostką naukowo-badawczą działającą w resorcie obrony narodowej oraz jednostką wojskową centralnej dyspozycji Grupy I czasu „P” (pokoju) i „W” (wojny). Podporządkowano go pierwszemu cywilnemu wiceministrowi obrony narodowej odpowiedzialnemu za sprawy społeczne. Etat instytutu obejmował 19 osób, w tym 15 stanowisk naukowych (10 wojskowych i 5 wojskowo-cywilnych) oraz 4 stanowiska techniczne (1 wojskowe i 3 cywilne)². Utworzenie WIBS i wyznaczenie jego komendanta (ppłk. dr. A. Kołodziejczyka) i zastępcy (mjr. H. Dziewulskiego) uruchomiło wiele procesów związanych z jego organizacją jeszcze przed przystąpieniem do działalności badawczej³. Proces organizacji WIBS w 1990 r. był złożony. Warto wymienić kilka zdarzeń i problemów szczególnie ważnych dla dalszych losów tej jednostki. Pierwszym z nich było umiejscowienie instytutu, co do którego było wiele różnych pomysłów. Dla nowo powołanego kierownictwa WIBS szczególnie istotne było ulokowanie go w miejscu dogodnym dla jego zabezpieczenia, funkcjonowania i działalności badawczej. W wyniku negocjacji z ówczesnym komendantem Akademii Obrony Narodowej (AON) gen. T. Jemiołą udało się uzyskać bardzo korzystną lokalizację – w Klubie AON, w pobliżu biblioteki tej uczelni i innych urzędów socjalnych. Rozwiązanie to było optymalne, pozwoliło na koncentrację personelu na działalności badawczej i analitycznej z wykorzystaniem zasobów bibliotecznych AON i własnych, zebranych pod kątem subdyscyplin wspomagających badania empiryczne nad wojskiem. Inną szczególnie ważną, chociaż drażliwą kwestią, która pojawiła się w pierwszym okresie działalności WIBS, było jego podporządkowanie. W świetle rozwiązań normatywnych instytut podlegał wiceministrowi ds. społecznych, ale uprawnienie do wydawania poleceń komendantowi WIBS w imieniu wiceministra przyznawali sobie różni szefowie oddziałów Departamentu Stosunków Społecznych, a nawet jego pracownicy niższego szczebla niemający wiedzy na temat wymagań związanych z procesem realizacji badań empirycznych w terenie. Na przykład zażyczo sobie sondowania co dwa tygodnie nastrojów w wojsku w środowisku kadry i żołnierzy z poboru, co nie mogło być zrealizowane na próbach po kilkuset żołnierzy z poboru i kadry zawodowej

² W skład naukowego personelu etatowego w okresie uruchamiania działalności WIBS wchodzili: A. Kołodziejczyk, H. Dziewulski, J. Lipiec, M. Wojtyłowicz, M. Cieślarczyk, M. Kłoczkowski, S. Jarmoszko, C. Ochendusko, K. Barg. Natomiast personel pomocniczy (techniczny) na etapie organizacji działalności WIBS stanowili: B. Rocka i M. Krakiewicz.

³ W późniejszym okresie do WIBS dołączyli: dr M. Kasperski, A. Dukaczewska, dr G. Nowakowska-Płużańska, dr M. Jędrzejczak, dr hab. D. Kocięcka, dr M. Wójcicka, J. Sowiński, A. Jezierski, J. Łatacz, dr T. Iwanek, dr W. Nowosielski, dr M. Marciniuk. W ramach praktyk w WIBS przebywali i realizowali tematy badawcze: dr M. Marcinkowski, dr J. Maciejewski, R. Bartczak. Podczas realizacji niektórych projektów badawczych w ramach umowy-zlecenia pracowali: dr W. Serek, dr hab. M. Mikiciuk, M. Fiejdasz, dr K. Niziński i dr hab. E. Szweda.

reprezentujących różne Instytucje Centralne MON, okręgi i rodzaje sił zbrojnych (RSZ), i dokonywanie obliczeń przy pomocy kalkulatorów. Ponadto taka częstotliwość badań i odwiedzin jednostek organizacyjnych wojska utrudniałaby badanym pracę i służbę. Ponieważ zaistniała sytuacja destabilizowała działalność instytutu, poprosiłem o pomoc i ekspertyzę na temat skutków braku jasnego podziału odpowiedzialności prof. Krzysztofa Kicińskiego, współpracującego wówczas z MON. W wyniku przedstawionych argumentów wiceminister obrony narodowej podjął decyzję, która była satysfakcjonująca dla WIBS i pozwoliła w krótkim czasie zmienić system zlecania zadań badawczych na bardziej racjonalny i oszczędny.

RESORTOWE PROJEKTY BADAWCZE WIBS

Działalność WIBS organizowana była od podstaw i obejmowała normatywne, logistyczne, organizacyjne oraz merytoryczne aspekty funkcjonowania tego typu jednostki badawczej. Zakres działalności merytorycznej dotyczył czterech zasadniczych obszarów problemowych: 1) badania współczesnych problemów społecznych wojska i obronności kraju; 2) badania i analizy społecznych problemów funkcjonowania wojska; 3) badania problemów wychowania i szkolenia wojska oraz 4) badania i analizy morale wojska. Ponadto kierunki działalności badawczej instytutu wyznaczały oczekiwania przełożonych z MON, potrzeby zgłaszane przez Instytucje Centralne ministerstwa i inne kierownicze organy państwa odpowiedzialne za bezpieczeństwo i obronność kraju.

Do najważniejszych osiągnięć naukowo-badawczych w dziedzinie nauk społecznych, w szczególności socjologii, należy zaliczyć udział zespołu WIBS w dużych resortowych projektach badawczych zakończonych publikowanymi raportami z badań i licznymi artykułami naukowymi. Poniżej przedstawiam charakterystykę najistotniejszych dokonań naukowych, będących efektem także mojego udziału w tych projektach. Osiągnięcia w obszarze socjologicznych problemów bezpieczeństwa życia zbiorowego usytuowane są w wyodrębnionej obecnie subdyscyplinie – socjologii bezpieczeństwa, do której włączam socjologię wojska i socjologię grup dyspozycyjnych, rozwijaną w szczególności na Uniwersytecie Wrocławskim, w Zakładzie Socjologii Grup Dyspozycyjnych⁴.

⁴ Koncepcja grup dyspozycyjnych jest obszernie przedstawiona w monografii: J. Maciejewski, *Grupy dyspozycyjne. Analiza socjologiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2012.

Już na początku działalności instytutu (1992–1993) trzech jego pracowników – H. Dziewulski, dr M. Kloczkowski i dr A. Kołodziejczyk – brało udział w projekcie naukowo-badawczym MON *Psychospołeczne uwarunkowania zawodowej służby wojskowej*. W ramach tego zadania zajmowałem się tematem *Przygotowanie kadry do życia społecznego po zwolnieniu z zawodowej służby wojskowej*. Projekt ten był ważny ze względu na prowadzony w tym czasie proces redukcji i transformacji wojska, określanej urzędowo jako jego restrukturyzacja. Opracowywany przeze mnie moduł badań obejmował analizę: 1) dokumentów dotyczących założeń restrukturyzacji Sił Zbrojnych RP uzyskanych od pełnomocnika ministra obrony narodowej ds. przekwalifikowania kadr; 2) danych ilościowych dotyczących kadry zwolnionej przed uzyskaniem pełnej wystługi emerytalnej, pozyskanych z Departamentu Kadr MON z lat 1988–1992, oraz 3) wyników badań empirycznych WIBS, które zrealizowałem, przy wykorzystaniu ankiety pocztowej, w grupie 547 żołnierzy zawodowych zwolnionych ze służby wojskowej przed okresem pełnej wystługi emerytalnej. Badania zostały wykonane w niewralgicznym okresie transformacji ustrojowej w Polsce i chociażby z tego powodu mają charakter unikalny. Przede wszystkim jednak zasługują na uwagę ze względu na swoją funkcję diagnostyczną, metodologię, praktyczne konsekwencje oraz wkład w rozwój wiedzy socjologicznej – socjologii wojska, zawodu, pracy. Miały też znaczenie teoretyczne – na ogół niedostrzegane – jako szczególna egzemplifikacja przypadku traumy zbiorowej okresu transformacji ustrojowej. Badania te rekonstruuje założone cele i kierunki restrukturyzacji Sił Zbrojnych RP i konfrontują je z wynikami badań socjologicznych. Ujawniają w ten sposób rozbieżności między założeniami, celami i kierunkami reformy a jej realizacją: żywiołowość zmiany, zwolnienie wysokiego odsetka młodej kadry bez minimalnej wystługi emerytalnej, zwolnienie kadry ze średnim stażem i w okresie jej pełnej profesjonalizacji. Natomiast zwolnienie wielu żołnierzy zawodowych szczebla pułku czy batalionu podważyło inny założony cel restrukturyzacji, jakim było doskonalenie struktur instytucji centralnych i sztabów. Na podstawie danych z Departamentu Kadr MON ustalono liczbę i zakres zwolnień kadry zawodowej WP przed okresem pełnej wystługi emerytalnej w latach 1988–1992. W analizowanym okresie armia zmniejszyła się z 347 tys. do 250 tys. żołnierzy. Zwolnienia objęły 21 500 żołnierzy zawodowych, którzy nie osiągnęli pełnej wystługi emerytalnej, w tym 15 112 oficerów. Badania ukazały strukturę społeczno-demograficzną tej kategorii zwalnianej kadry ze względu na takie zmienne, jak: korpus osobowy, wiek,

lata zaliczone do wystugi emerytalnej, zajmowane stanowisko, typ struktury organizacyjnej, w której pełnili służbę, oraz poziom i rodzaj wykształcenia. Dzięki tym badaniom, wzorowanym na badaniach zachodnich poświęconych tzw. drugiej karierze zawodowej żołnierzy (oficerów) wojska, dokonano rozpoznania i oceny sytuacji życiowej kadry zawodowej WP zwolnionej do rezerwy przed osiągnięciem pełnej wystugi emerytalnej w latach 1988–1992. Zajęto się: 1) oceną przebiegu własnej służby i szans na cywilnym rynku pracy; 2) przyczynami niepodejmowania pracy przez zwolnionych żołnierzy zawodowych; 3) zakresem i kierunkami aktywności zawodowej kadry po zwolnieniu z wojska; 4) oceną własnej aktywności po zwolnieniu ze służby wojskowej; 5) oceną własnych kwalifikacji do podejmowania pracy w warunkach cywilnych; 6) określeniem przyczyn nieprzydatności kwalifikacji kadry do pracy w cywilu; 7) zakresem udziału zwalnianej kadry w przeszkoleniu zawodowym organizowanym przez resort obrony narodowej; 8) wskazaniem kierunków oczekiwanej pomocy w przekwalifikowaniu zawodowym oraz 9) przedstawieniem propozycji dotyczących doskonalenia systemu przekwalifikowania zawodowego kadry.

Badania potwierdziły „tezę o braku komparatywności kwalifikacji zdobytych w wojsku do cywilnych profesji i potrzeb rynku pracy” i przyczyniły się do zmian instytucjonalnych w resorcie obrony narodowej: 1) zmian w szkolnictwie wojskowym uwzględniających większą zbieżność programów kształcenia w szkołach wojskowych z programami kształcenia w szkołach cywilnych; 2) powstania komórki zajmującej się rekonwersją zawodową kadry zwalnianej do rezerwy, a następnie (w związku z dalszą redukcją wojska) pionu socjalnego w MON. Dzięki temu mimo odnotowanych perturbacji w pierwszym okresie „restrukturyzacji” armii redukcja personelu wojska przebiegała później bez „większych” wstrząsów. Badania te ujawniły i zezemplifikowały właściwości zmiany transformacyjnej w wymiarze instytucjonalnym. Z perspektywy czasu można ją nazwać, za P. Sztompką, zmianą traumatyczną: niespodziewaną, radykalną, obejmującą całość życia badanej kadry, dokonującą się w krótkim czasie, dotyczącą podstawowych wartości, normy i wzory życia, rozrywającą istniejące do tej pory więzi społeczne oraz tożsamości indywidualne i grupowe, kwestionującą dotychczasowy – uznany za „normalny” przebieg życia człowieka dotkniętego taką zmianą⁵. Wynikiem

⁵ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2002, s. 454–472.

i następstwem mojej pracy badawczej było kilka raportów z badań oraz publikacja *Kadra zawodowa WP w dobie przemian*⁶.

Projekt badawczy „Omikron” *Společna recepcja bezpieczeństwa i obronności kraju w Polsce w latach 90.* po akceptacji kierownictwa MON został ujęty w *Resortowym programie prac naukowo-badawczych w dziedzinie obronnej na lata 1996–2000* (nr 12). Głównym celem badań było rozpoznanie charakterystycznych cech stosunku społeczeństwa polskiego wobec problemów bezpieczeństwa życia zbiorowego i polityki obronnej państwa w latach dziewięćdziesiątych. Badania empiryczne obejmowały cztery populacje: polskie społeczeństwo, polską młodzież, kadre zawodową Wojska Polskiego oraz żołnierzy z poboru. Badania terenowe pierwszych dwóch populacji zostały zrealizowane w sieci przez ankierów Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS), natomiast badania w środowisku żołnierzy zawodowych i poborowych – przez WIBS. Kierowałem całością tego długoterminowego projektu, a merytorycznie byłem odpowiedzialny za opracowanie raportów z badań empirycznych obejmujących społeczeństwo i młodzież. W projekcie brali udział J. Łatacz i A. Jezierski, którzy opracowywali odrębne raporty dotyczące recepcji problemów bezpieczeństwa, obronności i wojska wśród kadry zawodowej (A. Jezierski) i żołnierzy poborowych (J. Łatacz). Efekty uczestnictwa w tym projekcie były zależne od etapu realizacji badań. Na pierwszym – opracowane zostały koncepcje i narzędzia badawcze, jakimi były kwestionariusze badań adresowane do dorosłej populacji kraju i młodzieży w wieku 15–29 lat, kadry zawodowej i poborowych. W wyniku pracy badawczej zespołu w kilkuletnim programie naukowo-badawczym „Omikron” powstało wiele opracowań i publikacji prezentujących wyniki badań: typu desk research, etapowych oraz porównawczych, a także szereg artykułów i referatów konferencyjnych dotyczących percepcji bezpieczeństwa życia zbiorowego, obronności i wojska w Polsce w wymienionych środowiskach⁷.

Oprócz wskazanych projektów resortowych realizowane były dwa inne długofalowe projekty badawcze. Pełny wykaz sprawozdań i raportów z badań pracowników WIBS zawiera 230 pozycji prac jawnych opublikowanych

⁶ A. Kołodziejczyk, *Przygotowanie do życia społecznego po zwolnieniu z zawodowej służby wojskowej*, [w:] *Psychospołeczne uwarunkowania zawodowej służby wojskowej*, WIBS, Warszawa, grudzień 1993, s. 70–107; tenże, „*Druga kariera*” zawodowa kadry WP zwolnionej do rezerwy przed okresem pełnej wysługi emerytalnej, sprawozdanie z badań WIBS, Warszawa, kwiecień 1993; tenże, *Kadra zawodowa WP w dobie przemian*, Biuro Prasy i Informacji MON, Warszawa 1995; tenże, „*Druga kariera*” zawodowa byłych żołnierzy zawodowych, sprawozdanie z badań, WIBS, Warszawa, październik 1997.

⁷ Wykaz sprawozdań z badań opracowanych przez Wojskowy Instytut Badań Socjologicznych w latach 1991–1999.

i znajdujących się w obiegu publicznym⁸. Ten obszerny dorobek badawczy pracowników WIBS był rozpowszechniany i dostępny dla głównych instytucji państwa, takich jak: Sejmowa i Senacka Komisja Obrony, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego przy Prezydencie RP, kierownictwo resortu obrony narodowej, Sztab Generalny WP i kilkanaście innych instytucji (departamentów) i wyższych struktur dowodzenia WP. Większość opracowań WIBS zawierała wyniki badań empirycznych ujęte w formę sprawozdań lub raportów poświęconych wewnętrznym problemom wojska z uwzględnieniem zjawisk i procesów zachodzących w jego otoczeniu. Każda z tych pozycji przed rozestaniem do decydentów była zapisywana w komputerowej bazie danych oraz podlegała wewnętrznemu opiniowaniu⁹.

Trzecim resortowym projektem było opracowanie różnych narzędzi pomiaru morale w Siłach Zbrojnych RP. Metoda pomiaru i diagnozowania morale, nosząca roboczą nazwę *Model profilowania morale – DDL*, była opracowywana w latach 1991–1993 przez trzysobowy zespół WIBS, w składzie: H. Dziewulski, A. Dębska i dr J. Lipiec. Zadanie ujęte zostało w Resortowym Programie Prac Naukowo-Badawczych na lata dziewięćdziesiąte pod nazwą *Nowoczesne skale socjologicznego pomiaru morale i dyscypliny*¹⁰. Najważniejsze idee tej metody badania można w tym miejscu ogólnie scharakteryzować według następujących punktów. Ocena morale jest szczególnie użyteczna, ponieważ pozwala odróżniać zespoły, służby, organizacje, na których można polegać i które wykonają wyznaczone im zadanie bez konieczności ich bieżącego kontrolowania i interweniowania ze strony przełożonych. Różnią się one diametralnie od zespołów, które ze względu na panujący w nich klimat społeczny wymagają wydatkowania dodatkowej energii na utrzymywanie nad nimi wzmożonego nadzoru lub wręcz nie rokują szans na należyte wykonanie pewnych typów zadań. Z punktu widzenia podmiotów systemu kierowania czy dowodzenia morale jest określeniem stopnia sterowności różnych typów grup zadaniowych, tzn. ich podatności na oddziaływanie ze strony dowódców czy kierowników tych grup¹¹.

⁸ Por. tamże.

⁹ Dzięki zakupowi pierwszego komputera personalnego i utworzeniu w strukturze WIBS Nietetatowego Punktu Informatycznego (NPI) oraz wyznaczeniu jego kierownika (dr M. Kasperski) już w 1991 r. pojawiła się możliwość zapisu sprawozdań z badań w komputerowej bazie danych WIBS.

¹⁰ W 1993 r. zadanie to zostało włączone do Resortowego Programu Badań i Studiów Strategicznych jako poz. VI.1. Przez cały czas realizował je zespół WIBS, w składzie: dr H. Dziewulski, dr A. Dębska i dr J. Lipiec.

¹¹ H. Dziewulski, *Pojęcie morale. Studium teoretyczne*, WIBS, Warszawa, lipiec 1994.

Zgodnie z takim funkcjonalnym podejściem zespół DDL przyjął, że zjawisko morale jest w istocie fenomenem społeczno-organizacyjnym – a więc niekoniecznie psychologicznym, stąd też oceny morale powinny odnosić się przede wszystkim do społecznej efektywności energii wydatkowanej przez gremia kierownicze oraz dowództwa na rzecz mobilizowania zespołów zadaniowych do działania. W tym modelu konceptualno-teoretycznym przyjęto również, że nie należy identyfikować morale tylko i wyłącznie z wewnętrzną konsolidacją zespołu, ponieważ taka integracja może rozwijać się w opozycji do wartości służby i do celów działania organizacyjnego. Dotyczy to zarówno integracji poziomej – pomiędzy członkami takich grup zorganizowanych (żołnierzami, policjantami, pogranicznikami, strażakami i innymi przedstawicielami służb mundurowych), jak i pionowej integracji, czyli konsolidacji reprezentantów takiej grupy zorganizowanej wokół osoby dowódcy, kierownika czy przywódcy¹².

Stosownie do tak naszkicowanej ogólnej perspektywy pojmowania morale ustalono, że istotą tego zjawiska jest kształtowanie się w zespołach woli współdziałania na rzecz wartości i wymogów systemu organizacyjnego, a więc działanie mające na celu przewyżczenie zagrożeń dla bezpieczeństwa publicznego i narodowego. Istnienie tej woli lub jej osłabienie wyraża się aprobatą lub sprzeciwem członków zespołu wobec roszczeń i wymogów wynikających z systemu organizacyjnego danej służby, grupy mundurowej czy też niemundurowej. Operacyjnie zdefiniowano zatem, że morale to występujący w danym zespole lub – szerszej – w zbiorowości potencjał uznawania lub odrzucania roszczeń podporządkowywania się bieżącym wymogom służby, artykułowanim i egzekwowanym z dnia na dzień przez nadrzędne podmioty. Sens tak rozumianego morale H. Dziewulski zdefiniował następująco: „Morale to gotowość zespołów do angażowania się w sprawy służby w odpowiedzi na otrzymane sygnały (dyspozycje) do działania”. Jego zdaniem w bardziej precyzyjnym języku teorii organizacji morale można określić roboczo jako „społeczną efektywność oddziaływań systemu decyzyjnego na podległy mu zespół zadaniowy”¹³. Ten projekt, podobnie jak inne projekty resortowe, zaowocował później wieloma artykułami i referatami krajowymi i międzynarodowymi, a także dwoma doktoratami (H. Dziewulskiego i A. Dębskiej).

¹² H. Dziewulski, *Morale z perspektywy praktyki dowodzenia*, [w:] *Socjologiczne badania morale a praktyka dowodzenia*, sympozjum WIBS, Zegrze, 22–23 marca 1994, s. 4.

¹³ Tamże, s. 5.

Kolejny długofalowy temat, o kryptonimie „Jota”, *Społeczne aspekty zawodu wojskowego*, realizowany był w latach dziewięćdziesiątych pod kierunkiem dr. M. Kloczkowskiego. Obejmował wiele zadań związanych z procesem profesjonalizacji zawodu wojskowego: wejście do zawodu, okres aktywności zawodowej, życie w cywilu po zakończeniu służby. W projekcie uczestniczyli M. Kloczkowski, M. Cieślarczyk, S. Jarmoszko, A. Kołodziejczyk, którzy realizowali wyodrębnione w koncepcji badań moduły tematyczne¹⁴. Efektem prac zespołu opracowującego temat jest 8 sprawozdań cząstkowych: *Motywy wyboru zawodu wojskowego („Jota-1”)*; *System przygotowania do zawodu wojskowego („Jota-2”)*; *Proces adaptacji do warunków służby wojskowej („Jota- 3”)*; *Sytuacja zawodowa i przebieg kariery wojskowej w ocenach kadry WP („Jota-4”)*; *Charakterystyka rodziny wojskowej („Jota-5”)*; *Etos i styl życia żołnierzy zawodowych („Jota-6)*; *Zawód wojskowy w recepcji społecznej („Jota-7”)*; *„Druga kariera” zawodowa byłych żołnierzy zawodowych („Jota- 8”)*.

WSPÓŁPRACA MIĘDZYNARODOWA WIBS

Duży wpływ na funkcjonowanie i działalność badawczą WIBS miały nawiązany na początku lat dziewięćdziesiątych kontakt, a później także współpraca z placówkami badawczymi na Zachodzie, takimi jak Sozialwissenschaftliches Institut der Bundeswehr (SOWI); Centre de Relations Humaines de l'Armée de Terre (CRHAT) oraz US Army Research Institute for Social and Behavioral Sciences (ARI). Kierownictwo WIBS i inni pracownicy Instytutu (J. Sowiński) odwiedzali wymienione powyżej instytucje badawcze z długoletnią praktyką w prowadzeniu badań społecznych nad wojskiem, jego różnymi aspektami funkcjonowania i cywilno-wojskowymi stosunkami w demokratycznych systemach politycznych. Dla nowo utworzonej jednostki badawczej, jaką był WIBS, było to niezwykle interesujące i cenne pole zbierania doświadczeń. Dzięki tym wizytom personel instytutu uzyskał wgląd w normatywne i organizacyjne zasady działania tych jednostek oraz kierunki działalności badawczej. Pozyskał także unikalną dokumentację badawczą, obejmującą koncepcje badań, narzędzia badawcze i raporty z badań. W tym miejscu warto

¹⁴ M. Kloczkowski, A. Kołodziejczyk, H. Dziewulski, M. Cieślarczyk, S. Jarmoszko, *Społeczne aspekty zawodu wojskowego. Synteza z badań*, WIBS, Warszawa, październik 1998, s. 254.

wspomnieć o niezwykle życzliwym przyjęciu osób reprezentujących WIBS przez kierownictwa wymienionych instytutów.

W 1992 r. rozpoczęła się bliższa współpraca bilateralna WIBS z Sozialwissenschaftliches Institut der Bundeswehr, zlokalizowanym wówczas w Monachium. Jego dyrektor B. Fleckenstein udostępnił delegacji WIBS (A. Kołodziejczykowi i H. Dziewulskiemu) plan działalności badawczej i regulamin organizacyjny SOWI. Dzięki temu było możliwe dostosowanie planów badawczych WIBS i jego regulaminu do standardów placówki naukowo-badawczej Bundeswehry, wiodącej w Europie w badaniach nad wojskiem. Dzięki współpracy z SOWI WIBS uzyskiwał też wgląd w szerszą bibliografię badawczą w postaci raportów z badań, a także publikowanie wyników wspólnych badań w czasopiśmie „Forum International”. W tym samym roku dyrektor SOWI prof. B. Fleckenstein odwiedził polskie Ministerstwo Obrony Narodowej i spotkał się z kierownictwem WIBS. Współpraca obu instytutów wykroczyła poza okres działalności WIBS i była kontynuowana po 1999 r. przez następcę WIBS – Wojskowe Biuro Badań Socjologicznych (WBBS).

Centre de Relations Humaines de l'Armée de Terre odwiedziłem pierwszy raz wiosną 1991 r., w składzie delegacji Departamentu Stosunków Społecznych (I. Baczyńska, T. Gellert). W tym samym czasie składałem też wizyty innym instytucjom resortu obrony Francji. Byłem pod ogromnym wrażeniem sposobu funkcjonowania placówek informacyjno-komunikacyjnych w państwie i w wojsku. Ze względów zawodowych najbardziej interesowały mnie te drugie. Warto wspomnieć, że na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. w obu armiach istniała służba z poboru i właśnie CRHAT zajmowało się przede wszystkim stosunkami międzyludzkimi wśród żołnierzy poborowych w armii lądowej. Dzięki temu wyjazdowi po raz pierwszy mogłem zobaczyć, jak funkcjonuje wojsko z poboru w jednej z najistotniejszych armii Zachodu (sale żołnierskie, czas wolny, zaplecze kulturalne) i jakie instytucje biorą udział w badaniu i kształtowaniu stosunków międzyludzkich (rzecznik żołnierzy w pułku) w formacji lądowej Armii Francuskiej. Następną wizytą delegacji WIBS (A. Kołodziejczyk i S. Jarmoszko) w Paryżu (1994) miała na celu czerpanie z doświadczeń instytucji badawczych Armii Francuskiej (CRHAT, Observatoire Sociologique), zwłaszcza tych związanych z badaniem morale w pułku. Dzięki uprzejmości strony francuskiej cały projekt badawczy został nie tylko zaprezentowany w formie omówienia, ale także przekazany WIBS na nośnikach elektronicznych. Stał się on podstawą opracowania wykonanego później przez uczestnika delegacji dr. S. Jarmoszkę i wykorzystany w projekcie „Morale”.

Duże znaczenie dla rozwoju badań miała wizyta kierownictwa WIBS w U.S. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences (ARI) w Alexandrii, kierowanym przez dyrektora dr. E.M. Johnsona. Delegacja WIBS zwiedziła bazę ARI i została zapoznana z tematyką badań prezentowaną przez personel tego instytutu. Byliśmy pod wrażeniem zakresu, treści i logiki organizacyjnej jego działań badawczych. Mieliśmy możliwość wysłuchania informacji na temat: organizacji działalności jednostki, sposobu realizacji badań, programu działalności badawczej oraz ustaleń niektórych projektów badawczych, które okazały się dla nas niezwykle interesujące, w tym zwłaszcza dotyczących badań spójności i morale wojska. W szczególności zapamiętałem wystąpienia takich wybitnych badaczy pracujących w ARI, jak: dr Z. Simutis, dr P. Gade, dr G.L. Siebold. W trakcie wizyty dyrektor E.M. Johnson zasugerował nam odwiedzenie Wydziału Socjologii Wojska na Uniwersytecie Maryland (Department of Military Sociology at Maryland University) – ważnego ośrodka badań socjologicznych nad wojskiem i wojną w Stanach Zjednoczonych. Znalazło się to w programie naszej wizyty i zaowocowało poszerzeniem wiedzy na temat interesujących nas kierunków badań oraz pozyskaniem raportów z badań opracowanych przez personel odwiedzanych instytucji. W tym miejscu warto wspomnieć, że podczas pobytu na Uniwersytecie Maryland delegacja WIBS uczestniczyła w wykładzie z zakresu socjologii wojska wygłaszanym przez prof. D. Segala, a także wysłuchała informacji na temat badań nad rodziną wojskową w US Army, przedstawionej przez prof. M.W. Segal. Uzyskane wiadomości i dokumentacja były podstawą prowadzonych w WIBS analiz pod kątem możliwości ich implementacji do warunków naszego kraju i polskiej armii. Dzięki takiej wymianie myśli i uzyskaniu przez WIBS dokumentacji planistycznej, normatywnej i badawczej placówek armii zachodnich zaawansowanych w badaniach socjologicznych nad wojskiem możliwe było podjęcie współpracy międzynarodowej w konkretnych projektach badawczych.

Kontakty zagraniczne WIBS utrzymywane w latach dziewięćdziesiątych XX w. były podporządkowane statutowym celom działalności instytutu. Zakładały one: 1) dostosowywanie treści programów badawczych, strategii teoretycznych, procedur metodologicznych i techniczno-informatycznego oprzyrządowania badań do aktualnych standardów międzynarodowych w zakresie społecznych badań nad wojskiem; 2) podnoszenie poznawczej i diagnostycznej wartości badań instytutu przez włączanie się do międzynarodowych projektów badawczych, które otwierają dostęp do danych porównawczych

i rozszerzają perspektywę rozumienia i wyjaśniania analizowanych zjawisk; 3) uzyskiwanie dostępu do najnowszych publikacji, opracowań i materiałów związanych z pracami badawczymi WIBS oraz 4) podnoszenie kwalifikacji merytorycznych i formalnych pracowników naukowych WIBS. Kontakty instytutu z jednostkami naukowymi z różnych państw miały również na celu kształtowanie pozytywnego wizerunku Wojska Polskiego i Polski w relacjach z naukowcami z innych krajów, którzy często pełnili funkcje doradcze na wysokich szczeblach w instytucjach rządowych swoich państw i w organizacjach międzynarodowych.

MIĘDZYNARODOWE PROJEKTY BADAWCZE

W latach 1993–1997 troje pracowników naukowych WIBS (dr A. Kołodziejczyk, J. Łatacz i A. Jezierski) uczestniczyło w projekcie badawczym „Security, Nation and Partnership”. Został on przyjęty do wykonania po akceptacji Federalnego Ministerstwa Obrony Niemiec i Ministerstwa Obrony Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej. Dotyczył percepcji społecznych problemów bezpieczeństwa oraz obronności i opierał się na partnerskiej współpracy początkowo dwóch instytutów: SOWI (dr Heinz-Ulrich Kohr) i WIBS (dr A. Kołodziejczyk i H. Dziewulski). W 1994 r. do projektu dołączył Oddział Badań Społecznych Ministerstwa Obrony Republiki Czeskiej (dr M. Vlachowa i dr S. Sarvas).

Głównym celem badań było odkrycie podobieństw i odmienności w świadomości społeczeństw trzech krajów centralnej Europy, w których nieco wcześniej zaistniały głębokie zmiany społeczno-ustrojowe, takie jak zburzenie muru berlińskiego i zjednoczenie Niemiec, upadek komunizmu i transformacja ustrojowa w Polsce i Czechosłowacji (która wkrótce potem podzieliła się na dwa kraje: Czechy i Słowację). Badania zostały zrealizowane w każdym z trzech krajów we współpracy z krajowymi ośrodkami badań społecznych (w Polsce CBOS) i przy wykorzystaniu uzgodnionego w zespole badawczym, standaryzowanego kwestionariusza ankiety. Obejmowały dwie kluczowe populacje: 1) społeczeństwo jako całość, 2) młodzież w wieku 15–29 lat, a ponadto 3) żołnierzy zawodowych i poborowych. Kierownikiem całego projektu był pracownik naukowy SOWI dr H.U. Kohr, który opuścił zespół ze względu na stan zdrowia i jego zadania w końcowej fazie realizacji projektu przejęli dr P. Klein i dr S. Spangenberg.

W badaniu społeczności trzech krajów chodziło zwłaszcza o rozpoznanie w perspektywie porównawczej: 1) indywidualnych emocjonalnych więzi z przestrzenią życiową – lokalną, regionalną, narodową i ponadnarodową (Europa i świat); 2) nastawienia do różnych form partycypacji obywatelskiej; 3) akceptowanych wartości życiowych; 4) świadomości bezpieczeństwa i zagrożeń życia zbiorowego; 5) sympatii i uprzedzeń narodowościowych; 6) nastawienia do współpracy w dziedzinie bezpieczeństwa i obronności; 7) aprobaty dla tradycyjnych i nowych funkcji i zadań sił zbrojnych oraz 8) uznania dla różnych form służby wojskowej oraz świadczeń społecznych na rzecz bezpieczeństwa i obronności (narodowa służba społeczna). W wyniku realizacji całego przedsięwzięcia powstało kilka opracowań z badań. Mój wkład merytoryczny i organizacyjny w Projekt odnotowany jest w bibliografii raportów z badań WIBS. Warto dodać, że opracowane przeze mnie fragmenty raportu międzynarodowego przed rozesłaniem do publikacji otrzymały pozytywną opinię prof. Antoniego Sułka z Instytutu Socjologii UW. Badania *per se* dały wiele unikalnych korzyści – w warstwie teoretycznej, diagnostycznej, metodologicznej i praktycznej – dla współpracy naukowo-badawczej i realizowanych polityk trzech krajów.

Istotnym wkładem badań w rozwój teorii było konfirmowanie założonej w badaniu tezy R. Ingleharta o istnieniu odmienności w typie wyznawanych wartości między społeczeństwem Republiki Federalnej Niemiec (orientacja na wartości postmaterialistyczne) i społecznościami (landami) byłych krajów socjalistycznych (orientacja na wartości materialistyczne). Istnienie różnic między dorosłą populacją kraju i młodzieżą zweryfikowało i potwierdziło inną tezę R. Ingleharta – o przesunięciu generacyjnym (*generation shift*) w wartościach we wszystkich trzech krajach. Było to widoczne zwłaszcza w nastawieniu do narodu, struktur ponadnarodowych, instytucji wojska, zawodu wojskowego oraz służby z poboru. Moje analizy dotyczące percepcji różnych wymiarów bezpieczeństwa i zagrożeń życia zbiorowego doprowadziły do potwierdzenia tezy Ulricha Becka zawartej w pracy *Risk Society*, o tym, że społeczności badanych krajów już na początku lat dziewięćdziesiątych były zgodne z charakterystyką „społeczeństwa ryzyka”.

Badania w ramach programu „Security, Nation and Partnership” w swojej warstwie diagnostycznej przyczyniły się do ustalenia dwóch najistotniejszych wymiarów identyfikacji emocjonalnej z przestrzenią życiową Polaków, Niemców i Czechów. Znaczną zbieżność opinii społeczeństw trzech krajów odkryto w kwestiach dotyczących różnych aspektów życia społecznego,

co można było uznać za „dobrą podstawę do budowania nowego systemu bezpieczeństwa i współpracy, ale przy uwzględnieniu wielu lokalnych (regionalnych) i narodowych parametrów tożsamości”. Zaskakujące rozbieżności (brak symetrii) w danych uzyskanych z badań w trzech krajach odnotowano w przypadku „sympatii” i „uprzedzeń narodowościowych”. Szczególnie interesujące były ustalenia wskazujące na brak symetrii we wzajemnym nastawieniu do siebie trzech narodowości. Niespodzianką dla badających stanowiła też większa aprobatą (pod względem odsetka wskazań) dla członkostwa w Unii Europejskiej Polaków i Czechów, a więc mieszkańców krajów aspirujących do wstąpienia do tej organizacji, niż Niemców, którzy byli już w jej strukturach.

W analizach wielu zmiennych wykorzystano wieloskładnikowy test Scheffégo (Multiple Range Test). Dzięki temu było możliwe badanie statystycznie istotnych różnicowań (p) między trzema społecznościami wyrażonymi w średnich (F). Innym metodologicznym walorem tych badań było zastosowanie analizy czynnikowej do badania „świadomości zagrożeń dla bezpieczeństwa życia zbiorowego”. Zastosowanie tej analizy pozwoliło wyprowadzić i zdefiniować czynniki o różnej randze dla każdej z badanych społeczności i o określonej konfiguracji zmiennych. Dzięki projektowi możliwe było wypracowanie nowej metodologii badań nad bezpieczeństwem, obronnością i wojskiem oraz wprowadzenie diametralnie innych niż obowiązujące do 1990 r. standardów i procedur badawczych, takich jak międzynarodowa perspektywa porównawcza, analizy statystyczne (makro-makro i makro-mikro), na bazie programu SPSS for Windows i nowych, bardziej wtedy zaawansowanych metod analizy (np. analiza czynnikowa).

Warto podkreślić, że badania w ramach programu „Security, Nation and Partnership” były pierwszymi wspólnymi badaniami realizowanymi z udziałem placówek badawczych krajów znajdujących się po obu stronach „żelaznej kurtyny”. Poza wymienionymi powyżej korzyściami poznawczymi, diagnostycznymi i metodologicznymi badania wypełniały konkretną treścią podpisane umowy o współpracy resortów obrony krajów uczestniczących w projekcie. Wyniki badań ukazały wiele podobieństw w świadomości społecznej Niemców, Czechów i Polaków, ale także dużo istotnych pod względem statystycznym różnic. Badania te miały bez wątpienia wpływ na przełamywanie wzajemnych uprzedzeń i stereotypów w Europie jednoczącej się po zimnej wojnie. Zaakcentowały także obecność polskiej socjologii, zwłaszcza socjologii wojska i bezpieczeństwa, na forum europejskim całej ostatniej

dekady XX w. Przyczyniły się także do rozwoju naukowego pracowników Wojskowego Instytutu Badań Socjologicznych i później – Wojskowego Biura Badań Socjologicznych. Efektem mojego udziału w projekcie „Security, Nation and Partnership” oprócz raportów narodowych¹⁵ były trzy rozdziały zawarte w raporcie ponadnarodowym¹⁶. Ponadto na podstawie analizy zebranych danych zostały opracowane dwa dodatkowe raporty częściowe, A. Jezierskiego¹⁷ i J. Łatacz¹⁸.

Międzynarodowy projekt badawczy *Professional education of the military officers for operations other than war*, realizowany od 1999 r. (jeszcze w WIBS) do 2001 r. (już w WBBS), obejmował dziewięć krajów członkowskich NATO i – co zaskakujące – Rosję. Oprócz kierownika projektu – prof. G. Caforio – brali w nim udział tacy badacze problemów wojska, jak: dr P. Bartone (USA), prof. B. Boene (Francja), dr D. Devale (Włochy), prof. L. Heineken (Republika Południowej Afryki), dr A. Kołodziejczyk (Polska), dr F. Molnar (Węgry), prof. M. Nuciari (Włochy), prof. W. Rukavishnikov (Rosja), dr Y. Yanakiev (Bułgaria) czy dr A. Weibull (Szwecja). Głównym celem badań było ocenienie, jak bardzo edukacja zawodowa współczesnych oficerów odpowiada ich zajęciom w służbie podczas misji innych niż wojenne. Dla potrzeb raportu ponadnarodowego przeprowadziłem badania (ilościowe i jakościowe) wśród polskich oficerów uczestniczących w misjach innych niż wojenne (MOOTW – Military Operations Other Than War) poza granicami kraju. Projekt miał swój wkład w rozwój międzynarodowych badań socjologicznych nad zawodem wojskowego (oficera) w erze pozimnowojennej w związku z odejściem od modelu armii masowych i traktowaniem wojska jako instytucji państwa przeznaczonej głównie do walki zbrojnej. W szczególności chodziło o określenie edukacyjnego modelu kształcenia żołnierzy przygotowanych do wykonywania misji/operacji niebojowych, a więc innych niż wojenne.

W badaniu założono i zweryfikowano dwie podstawowe hipotezy badawcze. Hipoteza A brzmiała: Oficerowie wykazujący zawodowe orientacje do typu „wojownika” i „peacekeepera” mają odmienne reakcje na oczekiwania wynikające z ich roli w misjach MOOTW. W szczególności „wojownicy” mogą

¹⁵ Zob. A. Kołodziejczyk, *Bezpieczeństwo, naród, partnerstwo*, raport z badań, WIBS, Warszawa, grudzień 1995.

¹⁶ A. Kołodziejczyk, *Regional identity*, [w:] *Security, nation, partnership. A comparative research on value change and on attitudes towards security, army and military co-operation in the Czech Republic, Poland and Germany*, red. S. Spangenberg, P. Klein, Sozialwissenschaftliches Institut der Bundeswehr, Strausberg 1998, s. 93–154; tenże, *The perception of security and danger*, tamże, s. 237–264; tenże, *Citizen participation versus security*, tamże, s. 309–350.

¹⁷ Zob. A. Jezierski, *Polacy i Niemcy a proces integracji europejskiej*, sprawozdanie z badań, WIBS, Warszawa, grudzień 1996.

¹⁸ Zob. J. Łatacz, *Orientacje i wartości życiowe młodzieży polskiej i innych krajów*, sprawozdanie z badań, WIBS, Warszawa, styczeń 1997.

napotkać różne trudności związane z zarządzaniem w zróżnicowanym i turbulentnym środowisku (wielu różnych aktorów, niepewność w miejscu misji, niejednoznaczność mandatu itd.), podczas gdy „peacekeeperzy” mogą czuć się lepiej w sytuacji wymagającej większej elastyczności oraz kooperatywnych i partnerskich (niehierarchicznych) relacji. Hipoteza B mówiła o tym, że: Percepcja trudności związanych z obecnością cywili może wynikać z doświadczeń będących udziałem oficerów w misjach MOOTW (jak długie jest to doświadczenie) i charakteru misji (czy są to operacje wspierania pokoju i/lub misje policyjne i/lub misje humanitarne). Z tego też względu, jak założono, oficerowie mogą różnie postrzegać cywilnych aktorów misji i deklarować mniej lub bardziej złożone relacje z nimi, w zależności od swojego przystosowania do misji i posiadanego doświadczenia.

Raport ponadnarodowy *Flexible officer. Professional education and military operations other than war: a cross-national analysis*¹⁹, do którego zebrałem dane empiryczne na podstawie moich badań w środowisku polskich oficerów – uczestników MOOTW, zawierał: 1) wprowadzenie; 2) wstęp oraz następujące rozdziały opracowane w oparciu o dane dostarczone z dziewięciu krajów; 3) *How officers judge their professional preparation for the issues posed by MOOTW*; 4) *Officers education for MOOTW. A comparative research on Military and civilian agencies problematic relationships*; 5) *Relations with officers from other nations in military operations other than war and the impact of comparisons on professional self-perceptions*; 6) *Stress factors, stress management and job satisfaction in MOOTW*; 7) *Contrasting military minds: is there a difference in the attitudes of officers towards MOOTW?*; 8) *Some closing remarks* i 9) *Appendix A: Questionnaire*.

Do misji innych niż wojenne (MOOTW) zaliczono: misje utrzymywania pokoju (peace keeping), jego zaprowadzania (peace making) i umacniania (peace enforcing), kontrolę wewnętrznego terytorium, kontrolę granic przed masową imigracją, kontrolę handlu narkotykami, pomaganie w przypadku klęsk (żywiotowych) w kraju i poza jego granicami oraz inne misje o charakterze niewojennym. Badania ilościowe zostały oparte na standaryzowanym kwestionariuszu ankiety i wymagały dostosowania tego narzędzia badawczego do charakteru misji realizowanych przez żołnierzy WP. Badania empiryczne były poprzedzone badaniami literatury oraz analizą wcześniejszych badań

¹⁹ *The flexible officer. Professional education and military operations other than war: a cross-national analysis*, red. G. Caforio, Artistic & Publishing Company, Centro Militare di Studi Strategici, Rzym 2001.

nad zawodem wojskowego, szkoleniem i edukacją personelu wojska przygotowującymi do misji poza granicami kraju. Badaniu towarzyszyła intensywna wymiana informacji między międzynarodowym kierownikiem badań (prof. G. Caforio) a krajowymi koordynatorami badań, w tym mną.

Wkład WIBS, a po jego przekształceniu – WBBS (1999), w realizację projektu oprócz pracy nad polskim modułem badań i dostarczenia danych niezbędnych do opracowania raportu międzynarodowego obejmował także sporządzenie raportu krajowego z badań na podstawie uzyskanych danych źródłowych. Mój raport *Zawodowe przygotowanie oficerów wojska do misji innych niż wojenne* zawierał: 1) charakterystykę społeczno-demograficzną badanych oficerów; 2) ich zawodowe doświadczenia wyniesione z MOOTW; 3) poczucie satysfakcji oficerów z udziału w MOOTW; 4) kwalifikacje oficerów uczestniczących w MOOTW; 5) ocenę stopnia dostosowania procesu edukacji i szkolenia do wymagań MOOTW w opinii uczestników misji (aspekty dostosowania, aspekty niedostosowania, postulaty i rekomendacje); 6) wypowiedzi wyższych rangą oficerów na temat uczestnictwa w MOOTW.

Uważam, że te właśnie badania włączyły się w rozpoczętą w latach dziewięćdziesiątych debatę nad zmianą oblicza zawodu wojskowego (oficera) w erze pozimnowojennej i na początku XX w. Do istotnych osiągnięć projektu należało ponadto zidentyfikowanie dyspozycji edukacyjnych oficerów – uczestników MOOTW. Czy odpowiadają one bardziej modelowi „wojownika” czy „peacekeepera”? Badania dowiodły, że nie uległ erozji tradycyjny model oficera – „wojownika” i nie wykształcił się jeszcze nowy model – „peacekeepera”. W czasie, kiedy badania były realizowane, oba wzory się przenikały. Prowadzone analizy zdały się potwierdzać słuszność tezy Ch. Moskosa, że należy się liczyć z koegzystencją dwóch typów oficera wojska²⁰: 1) tradycyjnego, działającego w ramach jednostek przeznaczonych do walki, ukształtowanego według tradycyjnego typu wartości dla tego rodzaju działań i 2) nowego typu, działającego w ramach struktur przeznaczonych do operacji pokojowych lub szerzej – wojskowych operacji innych niż wojenne (MOOTW), nazwanego w tytule raportu „flexible officer”.

Badania wykazały ponadto, że aby podołać nowym misjom wojska, należy zreformować dotychczasowe systemy szkolenia i edukacji oraz wprowadzić zmiany w programach przygotowania oficerów do operacji innych niż wojenne. W swojej analizie systemu przygotowania oficerów do tego typu operacji

²⁰ Ch. Moskoso, *Peacekeeping Combat Readiness*, „Wall Street Journal”, 26.04.2001, s. A20.

pod kątem jego „funkcjonalności” versus „dysfunkcjonalności” przyjąłem „cybernetyczną” definicję systemu edukacji J. Scheerensa, który przekształciłem w „Model analiz efektywności dostosowania edukacji i szkolenia oficerów wojska do misji innych niż wojenne”. Z uzyskanego w toku badań obszernego materiału empirycznego, zwłaszcza danych jakościowych, wypracowałem sześć zasad efektywnego szkolenia i edukacji oficerów wojska do potrzeb misji innych niż wojenne. To zasada: 1) łączenia teorii z praktyką; 2) podejścia problemowego, mająca na celu nauczenie/ukształtowanie właściwych reakcji; 3) indywidualizacji kształcenia i szkolenia, ukierunkowana na specyfikę różnych misji; 4) internacjonalizacji edukacji i szkolenia; 5) adekwatnego reagowania uczestników szkolenia (misji) na przewidywane wyzwania, potrzeby i zagrożenia; 6) elastyczności działania, mająca na celu wypracowanie różnych wariantów (scenariuszy) zachowań i reakcji. Rezultatem mojego udziału w tym projekcie były trzy publikacje zamieszczone w czasopiśmie „Wojsko i Wychowanie”²¹.

UDZIAŁ W KONGRESACH I KONFERENCJACH

W ramach swojej aktywności naukowej pracownicy WIBS prezentowali dorobek polskiej socjologii wojska, wygłaszając wiele referatów naukowych dotyczących socjologicznych problemów wojska i bezpieczeństwa na międzynarodowych lub krajowych konferencjach tematycznych. Na Światowych Kongresach Socjologii Międzynarodowego Towarzystwa Socjologicznego (ISA) swoje referaty zaprezentowali: dr H. Dziewulski (Bielefeld, 1994), dr S. Jarmoszko (Montreal, 1998) i dr A. Kołodziejczyk (Bielefeld, 1994; Montreal, 1998). Ponieważ aktualnie nie mam wglądu w dokumenty WIBS (znajdujące się w archiwum) dotyczące współpracy międzynarodowej, nie mogę przywołać tu tytułów referatów zaprezentowanych przez moich współpracowników. W trakcie kongresów w Bielefeld i Montrealu przedstawiłem cztery referaty opracowane samodzielnie lub we współpracy z polskimi partnerami oraz jeden referat w trakcie Interim Meeting RC 01 ISA (Modena, 1997):

²¹ A. Kołodziejczyk, *Zawodowe przygotowanie oficerów wojska do misji innych niż wojenne*, „Wojsko i Wychowanie” 2002, nr 5, s. 4–12; tenże, *Edukacja i kwalifikacje. Zawodowe przygotowanie oficerów wojska do misji innych niż wojenne*, „Wojsko i Wychowanie” 2002, nr 6, s. 16–25; tenże, *Kadra kierownicza o swoim uczestnictwie w misjach. Zawodowe przygotowanie oficerów wojska do misji innych niż wojenne*, „Wojsko i Wychowanie” 2003, nr 1, s. 10–19.

- 1) *Polish military cadre opinions on political military integration with Western Europe*, XIII ISA World Congress of Sociology *Contested Boundaries and Shifting Solidarities*, Research Committee 01, Academic Session 08: Public Opinion Towards Post-Modern Military, Bielefeld, July 18th–23rd 1994;
- 2) A. Kołodziejczyk, M. Mikiciuk, *Selected problems of the military family life in Poland in light of the WIBS empirical research*, XIII ISA World Congress of Sociology *Contested Boundaries and Shifting Solidarities*, Research Committee 01, Academic Session 16: Military Families from a Cross-National Perspective, Bielefeld, July 18th–23rd 1994;
- 3) *Polish society opinions on armed forces new tasks and missions*, Interim Meeting RC 01 ISA: Armed Forces and Conflict Resolution in Post – Cold War World, Modena, January 20th–22nd 1997;
- 4) A. Kołodziejczyk, W. Nowosielski, *Which one is more greedy: the family or military? The case of Poland*, XIV ISA World Congress of Sociology *Heritage, Challenges, Perspectives*, Montreal, July 26th–August 1st 1998;
- 5) *The Poles', Germans', and Czechs' citizen participation versus security*, XIV ISA World Congress of Sociology *Heritage, Challenges, Perspectives*, Montreal, July 26th–August 1st 1998.

Jeszcze częściej pracownicy WIBS uczestniczyli w konferencjach European Research Group on Military and Society (ERGOMAS). W ich trakcie dr H. Dziewulski, dr S. Jarmoszko, J. Łatacz, dr A. Dębska i dr A. Kołodziejczyk zaprezentowali łącznie kilkanaście referatów. Wspólną cechą wszystkich wygłoszonych prezentacji było podejście socjologiczne w badaniu bezpieczeństwa życia zbiorowego, obronności i wojska. Ze względów podanych wcześniej prezentuję poniżej jedynie własne referaty lub te opracowane wspólnie z innymi pracownikami:

- 1) *Some remarks concerning research on security issues in Polish public opinion in the 80s*, The Future of Security in Europe: A Comparative Analysis of European Public Opinion, Brussels, December 16th–17th 1991;
- 2) *Attitudes of the Polish youth towards security issues*, Future Roles, Missions and Structures of Armed Forces in New World Order: The Public View, Brussels, December 16th–18th 1993;
- 3) *Polish military cadre opinion on integration with Western Europe*, From National to Transnational Armed Forces, Turyn, May 26th–29th 1994;
- 4) A. Kołodziejczyk, J. Łatacz, *Polish public opinions on security, defence and military*, Armed Forces in the Half-Century of Peace, Brno, June 19th–22nd 1995;

- 5) A. Kołodziejczyk, A. Jeziński, *Professional cadre opinions on the image of the military in the Polish mass media*, Public Opinion, Mass Media and the Military, Breda, May 2nd–5th 1996;
- 6) *The importance of conscription versus voluntary service (professional and social) in Poland*, [w:] A. Kołodziejczyk, H. Dziewulski, *Selected issues on civil-military relations in Poland*, Fostering Democratic Civil-Military Relations, Strausberg, June 8th–12th 1996;
- 7) *“Second career” of professional soldiers laid off from the armed forces in the result of restructuring in Poland*, The Military and the Challenge of Globalization, Zürich, October 3rd–7th 1996;
- 8) *Polish youth’s opinions on defence, military and military service*, The Military and the Challenge of Globalization, Zürich, October 3rd–7th 1996;
- 9) *The attitudes of Polish society towards political – military integration with the west*, East Toward Extension of NATO, Strausberg, July 27th 1997;
- 10) *Similarities and differences between older and younger generations in perception of national security and armed forces in Poland*, Redefining Society – Military Relations from Vancouver to Vladivostok, Birmingham, April 16th–19th 1999.

Zostałem także zaproszony na konferencję *Inter-University Seminar on Armed Forces and Society* (IUS), zorganizowaną w Baltimore, na której wygłosiłem referat: *Security and danger in perception of Polish, German and Czech citizens*, temat panelu: *From Enemies to Friends? Former Warsaw Pact States and Western Society*, Inter-University Seminar on Armed Forces and Society, Baltimore, October 23rd–25th 1997.

Pracownicy Wojskowego Instytutu Badań Socjologicznych prezentowali wyniki swoich badań także na konferencjach krajowych, w szczególności resortowych (MON), poświęconych reformie wojska, problemom funkcjonowania jego struktur organizacyjnych, wychowaniu, morale, szkoleniu, patologii (alkoholizm kadry zawodowej i poborowych; fala w wojsku, który to problem niestrudzenie zgłębiała dr A. Dębska). Wystąpienia te opierały się wyłącznie na danych empirycznych, a wyprowadzane wnioski i rekomendacje służyły optymalizacji: decyzji związanych z poprawą stanu (jakości) szkolenia, wychowania żołnierzy oraz funkcjonowania struktur i działań różnych jednostek organizacyjnych Wojska Polskiego. Tematy te podejmowali różni pracownicy instytutu, zwłaszcza: dr K. Barg i dr C. Ochęduszcza (sondaże nastrojów), H. Dziewulski (kwestia morale), M. Cieślarczyk (funkcjonowanie struktur organizacyjnych, obieg informacji i komunikacja w wojsku), M. Kloczkowski

(szkolnictwo wojskowe, zawód wojskowy), S. Jarmoszko (sondaże nastrojów, zawód wojskowy, restrukturyzacja wojska) i M. Kasperski (świadomość moralna kadry zawodowej WP).

Na konferencjach organizowanych przez MON wygłosiłem pięć referatów poświęconych problemom istotnym dla sprawności działania jednostek organizacyjnych wojska w kontekście realizowanych reform:

- 1) *Teoretyczne podejścia do badań morale*, symposium naukowe zorganizowane przez Wojskowy Instytut Badań Socjologicznych w Warszawie na temat: *Socjologiczne badania morale a praktyka dowodzenia*, sesja 1: *Bliższe spotkania z morale*, Zegrze k. Warszawy, 22–23 marca 1994;
- 2) *Polska młodzież wobec spraw bezpieczeństwa i obronności kraju oraz służby wojskowej*, seminarium na temat: *Kształtowanie świadomości obronnej młodzieży, z uwzględnieniem przygotowania do pełnienia służby wojskowej*, Warszawa, 31 marca 1993;
- 3) *Wnioski wynikające z badań socjologicznych dla działalności społeczno-wychowawczej w Siłach Zbrojnych RP*, Instytut Nauk Humanistycznych AON, narada MON na temat: *Społeczno-wychowawcze problemy sił zbrojnych i możliwości ich skutecznego rozwiązywania*, Warszawa, 27 maja 1997;
- 4) *Problemy zasadniczej służby wojskowej w opinii poborowych*, konferencja MON, Akademia Obrony Narodowej, temat: *Społeczne aspekty skrócenia zasadniczej służby wojskowej*, Warszawa, 19 listopada 1998;
- 5) *Polskie społeczeństwo wobec spraw bezpieczeństwa narodowego i obronności kraju na tle społeczeństwa niemieckiego i czeskiego*, Instytut Nauk Humanistycznych Wojskowej Akademii Technicznej, konferencja na temat: *Międzynarodowe i wewnętrzne aspekty członkostwa Polski w NATO*, Warszawa, 19 marca 1999.

ROZWÓJ NAUKOWY PRACOWNIKÓW I INFRASTRUKTURY NAUKOWO-BADAWCZEJ

Do moich kompetencji jako komendanta (odpowiednik dyrektora) instytutu należała m.in. akceptacja programów praktyk naukowych i opiniowanie przebiegu praktyk przybywających do WIBS pracowników naukowych: doktorów i doktorantów. Udzielałem także niezbędnej pomocy odbywającym praktyki w WIBS pracownikom naukowym i studentom w realizacji badań koniecznych

do napisania prac kwalifikacyjnych: habilitacyjnych, doktorskich i magisterskich. W instytucie odbyli naukowe staże pracownicy z innych krajów: E. Coughlan (z Wright State University w USA) i M. Gummerson (oficer z Sił Zbrojnych Królestwa Szwecji). Obecność przedstawicieli obcych państw i armii służyła wymianie doświadczeń badawczych oraz opracowań poświęconych socjologii wojska. We wstępie opublikowanej w USA pracy doktorskiej dr E. Coughlan podziękowała pracownikom WIBS za pomoc w zebraniu materiałów do swojej pracy i konsultowanie zagadnień dotyczących badanego problemu. Całkowicie nowym rozwiązaniem na początku lat dziewięćdziesiątych było przyjmowanie do instytucji wojskowej studentów (z Uniwersytetu Warszawskiego i Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego) na staże naukowe. Na podstawie zatwierdzonych indywidualnych programów praktyk uczestniczyli oni w procesie badawczym, nabywali umiejętności w prowadzeniu badań i zbierali materiały do swoich prac magisterskich.

Na początku działalności WIBS odtajnione zostały także raporty z badań socjologicznych realizowanych w okresie PRL, zwłaszcza Instytutu Badań Społecznych Wojskowej Akademii Politycznej. Stworzono katalog tych prac oraz opracowano procedurę ich udostępniania osobom spoza WIBS. Systematycznie też zwiększano zasoby wewnętrznej Biblioteki WIBS o przywożone z wizyt zagranicznych i konferencji międzynarodowych raporty badawcze i referaty. Prenumerowano także czasopisma naukowe zbieżne z problematyką socjologii (wojska i wojny) i obejmujące zagadnienia z zakresu bezpieczeństwa i obronności:

- 1) „American Journal of Sociology”,
- 2) „American Sociological Review”,
- 3) „Armed Forces and Society”,
- 4) „Current Sociology”,
- 5) „Journal of Political and Military Sociology”,
- 6) „Military Psychology”,
- 7) „Social Science Computer Review”,
- 8) „International Security”,
- 9) „Defense Analysis”,
- 10) „Journal of Conflict Resolution”,
- 11) „Contemporary Sociology”,
- 12) „International Sociology”.

W okresie funkcjonowania WIBS dwoje pracowników – H. Dziewulski i A. Dębska – uzyskało stopień naukowy doktora po pomyślnej obronie swoich prac w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. Dwóch innych – dr M. Cieślarczyk i dr S. Jarmoszko – zebrało materiały do prac habilitacyjnych i z sukcesem przeszło procedurę kolokwium habilitacyjnego w Akademii Obrony Narodowej, już po odejściu z WIBS. Ponadto dwie osoby – A. Orzyłowska, P. Michałkiewicz – ukończyły w tym okresie studia podyplomowe. Podwyższanie kwalifikacji naukowych było możliwe dzięki powiązaniu problematyki będącej przedmiotem badań w ramach doktoratów i habilitacji z tematami badawczymi instytutu. Od początku powstania WIBS cała jego kadra naukowo-badawcza uczyła się także języków obcych – w instytucie i/lub na kursach prowadzonych poza nim (S. Jarmoszko, A. Dębska).

Unowocześnienie badań było możliwe dzięki zakupieniu już na początku działalności WIBS (1991) pierwszego komputera personalnego PC oraz programu SPSS for Windows v.5.1. Praca w WIBS wymagała znajomości podstaw analizy danych ilościowych w oparciu o pakiet statystyczny SPSS for Windows, zakupiony w trakcie pobytu w USA, na początku lat dziewięćdziesiątych. Umożliwiono pracownikom instytutu udział w kursach organizowanych przez SPSS Poland S.A. w Krakowie oraz konsultacje specjalistów zapraszanych do rozwiązania konkretnych problemów (uaktualnianie operatu próby, dobór prób badawczych). W tym okresie podjąłem także działania związane z implementacją bardziej zaawansowanych analiz statystycznych do badań socjologicznych w wojsku, możliwych dzięki pakietowi SPSS for Windows (Factor Analysis, Cluster Analysis, Discriminant Analysis). Rozwój nowych metod analizy i archiwizacja badań na magnetycznych nośnikach informacji umożliwiło powołanie Nieetatowego Punktu Informatycznego (NPI), który tworzyli informatycy: Z. Czarnecka, dr M. Kasperski (kierownik NPI), J. Sowiński i P. Michałkiewicz. Następnie powstał Zakład Przetwarzania Informacji²². Pracownicy WIBS byli też członkami różnych grup eksperckich. Jednym z pierwszych istotnych dla mnie wyzwań po objęciu stanowiska dyrektora WIBS była praca w zespole opracowującym „Kodeks honorowy oficera Wojska Polskiego”, powołanym przez pierwszego cywilnego wiceministra obrony narodowej. W związku z tym zadaniem w okresie 1990–1992 wykonałem wiele badań literaturowych – studiów, analiz i ekspertyz – dla potrzeb zespołu

²² W tym kontekście ważne było opracowanie zadania projektowego w ramach tego zakładu. Zob. M. Kasperski, J. Sowiński, *Mikrokomputerowy system informatyczny. Zadanie projektowe*, WIBS, Warszawa, marzec 1994.

oraz osobiście współuczestniczyłem w opracowaniu projektu dwóch podrozdziałów kodeksu. Kierowałem również, na zlecenie wiceministra obrony narodowej z dnia 7 stycznia 1993 r., badaniami socjologicznymi na temat *Spółeczne skutki i efekty funkcjonowania pododdziałów eksperymentalnych w WP* (eksperyment „Pułk 2000”). Na podstawie wyników badań i analiz zespołu WIBS (M. Cieślarczyk, A. Dębska, J. Lipiec) przedstawiłem informację ułatwiającą podjęcie decyzji w sprawie dalszego przebiegu eksperymentu. Do innych ważniejszych prac eksperckich należało konsultowanie Decyzji nr 57/MON w sprawie prowadzenia badań społecznych w resorcie obrony narodowej oraz udział w opracowaniu *Opinii Kolegium komendanta WIBS w sprawie wariantów i zasad funkcjonowania i usytuowania WIBS w Resorcie Obrony Narodowej*, na posiedzenie zespołu MON na temat wojskowych jednostek badawczo-rozwojowych.

W połowie 1999 r. Wojskowy Instytut Badań Socjologicznych – jednostka badawczo-rozwojowa przekształcony został w Wojskowe Biuro Badań Socjologicznych – jednostkę budżetową działającą w ramach resortu obrony narodowej, co rozpoczęło nowy etap w historii instytucji badawczych WP.

ZAKOŃCZENIE

Problem formuły funkcjonowania instytucji badawczej jest ciągle aktualny i ważny w związku ze zmianami w armii i jej otoczeniu. Wojsko Polskie zastępuje na ośrodek naukowo-badawczy z prawdziwego zdarzenia, zajmujący się badaniem wewnętrznych problemów funkcjonowania tej instytucji, relacjami cywilno-wojskowymi oraz międzynarodowymi badaniami porównawczymi. Na zainteresowanie zasługują ciągle aktualne problemy społecznej recepcji bezpieczeństwa i obronności, legitymizacja wojska w społeczeństwie, problematyka zawodu wojskowego i profesjonalizacji wojska, zagadnienia szkolenia, wychowania i morale żołnierzy, stosunki międzyludzkie, problematyka kobiet w wojsku, społeczne zjawiska towarzyszące wojnie i reformom w armii, warunki socjalno-bytowe żołnierzy i ich rodzin. Nie może to być jednostka badawcza o kilkusobowym składzie podporządkowana wielu szczeblom kierowania czy też dowodzenia. Powinna być zlokalizowana w pobliżu lub na terenie wojskowej uczelni, jak niemiecki Instytut SOWI, który obok amerykańskiego ARI może być wzorcowym rozwiązaniem dla WP. Taki instytut powinien mieć swoją radę naukową i czasopismo pozwalające na publikację

jawnej części badań, umożliwiać rozwój naukowy swoich pracowników. W zasadach działania i strukturze takiej instytucji badawczej z powodzeniem mogą być wykorzystane doświadczenia wojskowych instytucji, takich jak: SOWI, CRHAT, ARI, a także dorobek WIBS i międzynarodowych organizacji badawczych, jak ERGOMAS i RC01 Armed Forces and Conflict Resolution ISA.

SUMMARY

The aim of the article is to show the contribution of the Military Institute for Sociological Research, a research and development unit and also a military unit, operating in 1990–1999, in the development of research on the military, security and defense. The content of the article is prepared on the basis of official documents, research reports, and memories of the commander of the institute and this special research unit established at the beginning of the political transformation in Poland. The article presents problems related to the establishment and organization of the institute's activities, completed departmental research projects, types of international cooperation, participation in international research projects, congresses and conferences, scientific development of personnel and research infrastructure.

KEYWORDS

Military Institute for Sociological Research, military sociology, army, security, defense

BIBLIOGRAFIA

- Baranowska A., *Socjologia wojska w Polsce – pytania o przeszłość, teraźniejszość i przyszłość subdyscypliny*, „Roczniki Historii Socjologii” 2016, vol. 6.
- Dziewulski H., *Morale z perspektywy praktyki dowodzenia*, [w:] *Socjologiczne badania morale a praktyka dowodzenia*, symposium WIBS, Zegrze, 22–23 marca 1994, niepubl.
- Dziewulski H., *Pojęcie morale. Studium teoretyczne*, WIBS, Warszawa, lipiec 1994, niepubl.

- Jeziński A., *Polacy i Niemcy a proces integracji europejskiej*, sprawozdanie z badań, WIBS, Warszawa, grudzień 1996.
- Kasperski M., Sowiński J., *Mikrokomputerowy system informatyczny. Zadanie projektowe*, WIBS, Warszawa, marzec 1994.
- Kloczkowski M., Kołodziejczyk A., Dziewulski H., Cieślarczyk M., Jarmoszko S., *Społeczne aspekty zawodu wojskowego. Synteza z badań*, WIBS, Warszawa, październik 1998.
- Kołodziejczyk A., *Bezpieczeństwo, naród, partnerstwo*, raport z badań, WIBS, Warszawa, grudzień 1995.
- Kołodziejczyk A., *Citizen participation versus security*, [w:] *Security, nation, partnership. A comparative research on value change and on attitudes towards security, army and military co-operation in the Czech Republic, Poland and Germany*, red. S. Spangenberg, P. Klein, Sozialwissenschaftliches Institut der Bundeswehr, Strausberg 1998.
- Kołodziejczyk A., *Druga kariera zawodowa byłych żołnierzy zawodowych*, sprawozdanie z badań, WIBS, Warszawa, październik 1997.
- Kołodziejczyk A., *„Druga kariera” zawodowa kadry WP zwolnionej do rezerwy przed okresem pełnej wystugi emerytalnej*, sprawozdanie z badań, WIBS, Warszawa, kwiecień 1993, niepubl.
- Kołodziejczyk A., *Edukacja i kwalifikacje. Zawodowe przygotowanie oficerów wojska do misji innych niż wojenne*, „Wojsko i Wychowanie” 2002, nr 6.
- Kołodziejczyk A., *Kadra kierownicza o swoim uczestnictwie w misjach. Zawodowe przygotowanie oficerów wojska do misji innych niż wojenne*, „Wojsko i Wychowanie” 2003, nr 1.
- Kołodziejczyk A., *Kadra zawodowa WP w dobie przemian*, Biuro Prasy i Informacji MON, Warszawa 1995.
- Kołodziejczyk A., *Przygotowanie do życia społecznego po zwolnieniu z zawodowej służby wojskowej*, [w:] *Psychospołeczne uwarunkowania zawodowej służby wojskowej*, WIBS, Warszawa, grudzień 1993, niepubl.
- Kołodziejczyk A., *Regional identity*, [w:] *Security, nation, partnership. A comparative research on value change and on attitudes towards security, army and military co-operation in the Czech Republic, Poland and Germany*, red. S. Spangenberg, P. Klein, Sozialwissenschaftliches Institut der Bundeswehr, Strausberg 1998.
- Kołodziejczyk A., *The perception of security and danger*, [w:] *Security, nation, partnership. A comparative research on value change and on attitudes towards security, army and military co-operation in the Czech Republic, Poland and Germany*, red. S. Spangenberg, P. Klein, Sozialwissenschaftliches Institut der Bundeswehr, Strausberg 1998.
- Kołodziejczyk A., *Zawodowe przygotowanie oficerów wojska do misji innych niż wojenne*, „Wojsko i Wychowanie” 2002, nr 5.

Łatacz J., *Orientacje i wartości życiowe młodzieży polskiej i innych krajów*, sprawozdanie z badań WIBS, Warszawa, styczeń 1997.

Maciejewski J., *Grupy dyspozycyjne. Analiza socjologiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2012.

Od socjologii wojska do socjologii bezpieczeństwa narodowego?, red. A. Kołodziejczyk, [w:] *Bezpieczeństwo w perspektywie socjologicznej. Materiały, 1 sesja 37 Grupy Roboczej „Socjologiczne problemy bezpieczeństwa narodowego”, XI Ogólnopolski Zjazd Socjologiczny, Rzeszów–Tycyn, 20–23 września 2000*, WBBS, Warszawa 2001.

Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2002.

The flexible officer. Professional education and military operations other than war: a cross-national analysis, red. G. Caforio, Artistic & Publishing Company, Centro Militare di Studi Strategici, Rzym 2001.